

United International Journal of Multidisciplinary Research

ISSN: 3048-6726 (UIJMR) Impact Factor: 6.934 (SJIF)

An International Peer-Reviewed and Refereed Multidisciplinary Journal

www.ujmr.in Vol-3, Special Issue-II ,2026

संस्कृतसाहित्ये भारतीय-ज्ञान-परम्परा

Dr POLA UMAMAHESWARA RAO

Dr V.S.KRISHNA GOVT.DEGREE COLLEGE (A)

VISAKHAPATNAM-7396689471

परिचय :-

भारतदेशः केवलं भौगोलिकरूपेण एकः देशः न भवति, अपि तु सः एकः महान् ज्ञाननागरिकः अस्ति। सहस्रवर्षपर्यन्तं भारतदेशे विकसिताः विचाराः, दर्शनानि, शास्त्राणि, आचाराः, जीवनपद्धतयः च यत् समुच्चयं प्राप्नुवन्ति, सा एव भारतीयज्ञानपरम्परा (Indian Knowledge System – IKS) इति कथ्यते।

भारतीयसंस्कृतिः मानवजीवनस्य अर्थं लक्ष्यं च निर्दिशति। अस्याः संस्कृतेः मूलाधारः भारतीयज्ञानपरम्परा एव। सा मानवजीवनं धर्म-कर्म-मोक्ष इति पुरुषार्थत्रयस्य दिशि नयति।

“सा विद्या या विमुक्तये” (या विद्या मोक्षं ददाति, सा एव विद्या)

भारतीयज्ञानपरम्परा – अर्थः स्वरूपं च :-

भारतीयज्ञानपरम्परा नाम प्राचीनकालात् आरभ्य भारतदेशे विकसितं वैज्ञानिकं, दार्शनिकं, आध्यात्मिकं, व्यावहारिकं च ज्ञानसमूहः। एषा परम्परा गुरु-शिष्यपरम्परया पीढीभ्यः संप्राप्ता।

“आचारात् लभते ज्ञानम्” (आचरणेन एव यथार्थज्ञानं लभ्यते)

मुख्यलक्षणानि :-

1. समग्रदृष्टिः
2. प्रकृत्या सह मानवस्य समन्वयः
3. नैतिकता धर्मश्च
4. लोककल्याणभावना
5. अनुभवाधारितं ज्ञानम्

6 Two-Day International Seminar “Dimensions of Indian Knowledge System (INDIKS–2026)” by Pithapur Rajah’s Government College (A), Kakinada, AP

United International Journal of Multidisciplinary Research

ISSN: 3048-6726 (UIJMR) Impact Factor: 6.934 (SJIF)

An International Peer-Reviewed and Refereed Multidisciplinary Journal

www.ujmr.in Vol-3, Special Issue-II ,2026

वेदाः – भारतीयज्ञानपरम्परायाः मूलधारः :-

वेदाः भारतीयज्ञानपरम्परायाः प्राणस्वरूपाः सन्ति। ते केवलं धार्मिकग्रन्थाः न, अपि तु विज्ञानकोशाः सन्ति।

चत्वारः वेदाः—

- ऋग्वेदः
- यजुर्वेदः
- सामवेदः
- अथर्ववेदः

“वेदोऽखिलो धर्ममूलम्” (वेदाः सर्वधर्मस्य मूलम्)

वेदेषु खगोलशास्त्रं, आयुर्वेदः, गणितम्, कृषिशास्त्रम्, सामाजिकजीवनसूत्राणि च वर्णितानि।

उपनिषदः भारतीयदर्शनं च :-

उपनिषदः भारतीयदर्शनस्य हृदयस्वरूपाः सन्ति। ताः जीवनस्य परमसत्यं अन्वेषन्ति।

“तत्त्वमसि” (त्वमेव तत् ब्रह्म)

“अहं ब्रह्मास्मि” (अहमेव ब्रह्म)

एते विचाराः भारतीयसंस्कृतौ आध्यात्मिकचैतन्यं वर्धयन्ति।

धर्मः कर्मसिद्धान्तश्च :-

भारतीयज्ञानपरम्परायां धर्मः अत्यन्तं महत्वपूर्णः।

“धर्मो रक्षति रक्षितः” (यः धर्मं रक्षति, सः धर्मेण रक्षितः भवति)

कर्मसिद्धान्तानुसारं प्रत्येकस्य कर्मणः फलम् अवश्यमेव भवति।

“कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन” – भगवद्गीता

योगः ध्यानं च – भारतीयसंस्कृतेः प्राणः

योगः भारतीयज्ञानपरम्परायां विशिष्टं स्थानं धारयति।

“योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः” पतञ्जलिः (चित्तस्य वृत्तीनां निरोधः एव योगः)

United International Journal of Multidisciplinary Research

ISSN: 3048-6726 (UIJMR) Impact Factor: 6.934 (SJIF)

An International Peer-Reviewed and Refereed Multidisciplinary Journal

www.ujmr.in Vol-3, Special Issue-II ,2026

योगस्य भेदाः—

- राजयोगः
- भक्तियोगः
- कर्मयोगः
- ज्ञानयोगः

योगः केवलं शारीरिकस्वास्थ्यं न ददाति, अपि तु मानसिकां आध्यात्मिकीं च शान्तिं प्रददाति।

आयुर्वेदः – भारतीयवैद्यकीयज्ञानम्

आयुर्वेदः भारतीयज्ञानपरम्परायां वैद्यकीयशास्त्ररूपेण प्रसिद्धः।

“स्वस्थस्य स्वास्थ्यरक्षणं, आतुरस्य विकारप्रशमनम्”

त्रिदोषसिद्धान्तः—

- वातः
- पित्तम्
- कफः

भारतीयसंस्कृतौ स्वास्थ्यं नाम शारीरिक-मानसिक-आध्यात्मिकसमतोलः।

गणितं खगोलशास्त्रं च भारतीयैः विश्वाय बहवः गणितसिद्धान्ताः दत्ताः।

“शून्यम्” – भारतीयानां महान् आविष्कारः। आर्यभट्टः उक्तवान्—

“स्थानस्थानेषु भेदोऽयम्” (स्थानमूल्येन संख्यानां भेदः भवति)

खगोलशास्त्रे ग्रहगतयः, कालगणना, पञ्चाङ्गव्यवस्था च विकसिताः।

भारतीयकलाः साहित्यं संस्कृतिश्च :-

नाट्यशास्त्रम्

“नाट्यं भिन्नरुचेर्लोकस्य सर्वस्यानुकरणम्” – भरतमुनिः

इतिहासमहाकाव्यानि

रामायणं महाभारतं च भारतीयसंस्कृतौ धर्म-नीतिप्रबोधनं कृतवन्तौ।

“यतो धर्मस्ततो जयः”

United International Journal of Multidisciplinary Research

ISSN: 3048-6726 (UIJMR) Impact Factor: 6.934 (SJIF)

An International Peer-Reviewed and Refereed Multidisciplinary Journal

www.ujmr.in Vol-3, Special Issue-II ,2026

सामाजिकजीवने भारतीयज्ञानपरम्परा :-

भारतीयसंस्कृतिः समाजकेन्द्रिता अस्ति।

- कुटुम्बव्यवस्था
- आश्रमव्यवस्था
- गुरुकुलशिक्षा

“सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः” एषा भावना भारतीयसमाजे मानवीयदृष्टिं वर्धयति।

आधुनिककाले भारतीयज्ञानपरम्परायाः महत्त्वम् :-

आधुनिकयुगे वर्तमानानां समस्याणां समाधानं भारतीयज्ञानपरम्परा दर्शयति।

- पर्यावरणसंरक्षणम्
- मानसिकस्वास्थ्यम्
- नैतिकमूल्यानि

उपसंहारः -

भारतीयज्ञानपरम्परा भारतीयसंस्कृतेः हृदयस्वरूपा अस्ति। सा केवलं ग्रन्थेषु सीमिता विद्या न, अपि तु भारतीयानां जीवनपद्धतौ, विचारधारायां, नैतिकमूल्येषु, सामाजिककर्तव्येषु च जीवन्तरूपेण प्रवहति। वेदाः, उपनिषदः, इतिहासाः, पुराणानि, शास्त्रग्रन्थाः च मानवजीवनस्य यथार्थमार्गदर्शकाः सन्ति। भारतीयज्ञानपरम्परा मानवम् केवलं भौतिकसुखेषु न प्रेरयति, अपि तु आध्यात्मिकपरिपक्वतायै नयति। धर्मः, कर्म, मोक्षः इत्यादयः विचाराः जीवनस्य अर्थं प्रददति। अत्र व्यक्तिहितं समाजहितं च समानतया महत्त्वं प्राप्नुतः।

आधुनिकयुगे मानवः तकनीक्याः क्षेत्रे अत्यधिकं प्रगतिं प्राप्तवान्, तथापि मानसिकतनावः, मूल्यहासः, पर्यावरणविनाशः इत्यादयः समस्याः वर्तन्ते। एतासां समाधानं भारतीयज्ञानपरम्परायामेव निहितम्।

“माता भूमिः पुत्रोऽहं पृथिव्याः”

9 Two-Day International Seminar “Dimensions of Indian Knowledge System (INDIKS–2026)” by Pithapur Rajah’s Government College (A), Kakinada, AP

United International Journal of Multidisciplinary Research

ISSN: 3048-6726 (UIJMR) Impact Factor: 6.934 (SJIF)

An International Peer-Reviewed and Refereed Multidisciplinary Journal

www.ujmr.in Vol-3, Special Issue-II ,2026

इति वैदिकवाक्यं पर्यावरणसंरक्षणस्य मार्गदर्शकम्।

यदि भारतीयज्ञानपरम्परां आधुनिकविज्ञानेन सह समन्वयं कुर्मः, तर्हि सा केवलं भारताय न, अपि तु समस्तमानवजातये शान्तिं, समत्वं, सुखं च दातुं शक्नोति। युवजनाः यदि एतत् ज्ञानं अध्ययनं कृत्वा आचरणे स्थापयन्ति, तदा एव भारतीयसंस्कृतेः वास्तविकं वैभवं स्थास्यति।

“न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते” – भगवद्गीता

अतः भारतीयज्ञानपरम्परायाः संरक्षणं, संवर्धनं, पीढीभ्यः पीढीभ्यः प्रदानं च प्रत्येकस्य भारतीयस्य कर्तव्यम्। एषा ज्ञानसम्पदा भारतीयसंस्कृतेः आधारः, भारतीयानां अस्मितायाः चिह्नम्, मानवसमाजस्य मार्गदर्शिका च अस्ति।